

obligée de songer de bonne heure aux mesures prophylactiques. En effet, on peut remarquer que dès 1710 elle promulgue le « Pestpatent ». Cependant, ce Règlement, aussi bien que ceux qui s'ensuivirent, n'ayant pas été d'une efficacité suffisante, elle mobilise toute la population des Confins Militaires pour une activité s'exerçant nuit et jour contre les différentes épidémies. Bien organisé, ce « mur vivant » joua un très grand rôle en barrant le chemin au mal envahisseur. L'« Instruction » prescrite en vue de combattre la peste en 1778 indique d'une manière détaillée les charges des médecins et des autres personnes engagés à ce travail. Il en est de même des Circulaires adressées par les autorités autrichiennes en 1785 (« Patent de Chenot ») et plus tard. Celles-ci sont reproduites plus haut dans leur texte original.

EPIDEMIJA KUGE U BOSNI I HERCEGOVINI, SLAVONIJI, HRVATSKOJ I DALMACIJI 1813 — 1818. GODINE

Velimir MIHAJLOVIĆ

ISTORIJA EPIDEMIJA KOJE SU PROHUJALE TOKOM VEKOVA PREKO teritorije jugoslovenskih zemalja predstavlja vrlo značajno područje naše medicinske prošlosti. Balkan je oduvek bio cilj teritorijalnog proširenja mnogih porobljivača koji su, pored ostalih zala, donosili gotovo uvek velike epidemije, a koje su bile fatalne za naš narod. Pored velikog gubitka stanovništva, ostavljale su i druge teške posledice, od kojih je najkatastrofalnija pojava gladi.

U arhivskim fondovima Istorijaskog arhiva APV nalazi se vrlo obimna građa koja se odnosi na veliku epidemiju 1813. do 1818. godine i na mere za njeno suzbijanje. Proučivši celokupan materijal, došli smo do zaključka da sadrži masu novih elemenata do sada nepoznatih nauci. Stoga smo i pristupili obradi ovog problema. S obzirom na ovoliku obimnost građe, analizirali smo samo one dokumente koji govore o haranju epidemije i njenom geografskom rasprostiranju. Da bi se dobila preglednija slika o kretanju i trajanju ove zaraze, mi smo je obradili po godinama.

Pre nego što pređemo na samo izlaganje, moramo još u početku da pomenemo da nam je veliku teškoću u radu pričinjavalo to što je masa izveštaja austrijske administracije sa terena često bez komentara. Sasvim je logično da oni sadrže dosta netačnosti i protivrečnosti, što, naročito ovo poslednje, otežava tačno sagledavanje i praćenje zdravstvenog stanja u onim našim krajevima gde je besnela kuga. Istina, ovo objašnjenje se ne odnosi na mesta u Vojnoj granici (u Srbiji, Slavoniji i Hrvatskoj), jer su ove izveštaje pisali austrijski sanitarni organi, te se mogu smatrati kao autentični i pouzdani arhivski izvori.

POJAVA KUGE U BOSNI I HERCEGOVINI 1813. GODINE

Iz dosadašnjih radova¹ je poznato da su ovu bolest doneli u Srbiju i Beograd Turci, koji su učestvovali u ugušivanju prvog srpskog ustanka. Na osnovu raspoložive arhivske građe nismo mogli da utvrdimo tačan datum kada se ona pojavila u Bosni, ili da li prvo u Hercegovini pa tek onda u Bosni. Međutim, nekoliko dokumenata ipak bacaju malo svetlosti na početak ove velike zaraze, koja se neuobičajeno dugo zadržala u našim krajevima.

Prvi podatak o pojavi kuge u Bosni objavila je Ugarska dvorska kancelarija 16. novembra 1813. u vezi sa instrukcijom carinskim i tridesetičnim vla-

stima zbog širenja kuge u Turskoj i Vlaškoj. U istom aktu se upozorava da se kuga proširila i na Bosnu², te se zato naređuje najveća opreznost prilikom prenošenja robe i prelaska putnika iz Turske u Austriju^{3 4 5}. Već 29. decembra Ugarsko namesničko veće obavještava Bačku županiju da je kuga u Bosni još daleko od austrijskih granica i preporučuje najveću budnost i saradnju sa Generalnom komandom⁶. Na osnovu ovog izveštaja teško je utvrditi gde se u tom momentu nalazilo žarište kuge u Bosni, ali se ipak može pretpostaviti da je reč o Bribiru (Bosanskoj Gradiški), koji je naredne, 1814. godine, veoma mnogo stradao od ove bolesti. Isti dokument nas navodi na zaključak da se kuga pojavila prvo u Bosni, ali je poznato da je 1813. vladala i u Mostaru⁷. Zatim, ne može se isključiti ni mogućnost da je kuga prenetu u Bosnu ili Hercegovinu pre nego u Srbiju, jer su karavani sa pamukom sa Levanta prolazili mnogo češće i redovnije kroz ove krajeve nego kroz Srbiju⁸. Sudeći po austrijskoj dopunskoj naredbi u vezi sa instrukcijama zbog kuge iz 1770. godine, objavljenom 16. maja 1813. godine⁹, u kojoj Ratni savet upozorava Slavonsku, Erdeljsku i Galicijsku generalnu komandu da se pridržava trećeg stepena kontumacijskih perioda, i gde nema nikakvog pomena o ma kakvoj bliskoj opasnosti za austrijske granice (jer bi u dokumentu pisalo da se bolest pojavila u Srbiji ili Bosni), može se sa sigurnošću tvrditi da u vreme objavljivanja ove okružnice nije bilo kuge ni u Srbiji ni u Bosni. U svakom slučaju, pravac kretanja ove velike epidemije teško je odrediti: da li je ona prenetu iz Srbije u Bosnu sa vojskom Ali-paše¹⁰ ili neke druge bosanske jedinice posle sloma prvog srpskog ustanka, ili se, pak, jednostavno prvo pojavila u turskom garnizonu u Mostaru (a može čak istovremeno i u Bosni i u Srbiji). Smatramo da se ovo pitanje ne može rešiti bez turskih arhivskih izvora. Od svih izveštaja sanitarnih uhoda i vojnih vlasti, koji su pronađeni u raznim fondovima Istorijiskog arhiva AP Vojvodine i u nekoliko drugih arhiva u zemlji, samo se dva dokumenta odnose na pojavu kuge u Bosni 1813. godine. Dakle, jedini dokaz koji potvrđuje naše mišljenje da je kuga izbila u Bosni 1813, a ne 1814. godine, bila bi dva pomenuta dokumenta i nekoliko zapisa, koji 1813. godinu navode kao početak haranja ove opake bolesti.

RAZVITAK EPIDEMIJE 1814. GODINE

Bilo bi sasvim logično da izveštaji u prvim mesecima ove godine beleže porast ili opadanje ove zaraze. Međutim, izgleda da se desilo suprotno. Naime, svi oni sadrže podatke da kuge nema ni u Srbiji ni u Bosni¹¹. Ovo bi se moglo objasniti dvojako: ili su Turci, po običaju, krili od Austrijanaca širenje epidemije, ili se ona tada još nije razvila u jakom stepenu.

Otpor hercegovačkih muslimana, protivnika reformi sultana Selima III, konačno je slomljen aprila 1814. godine. Interesantno je da prvi izveštaji o pojavi kuge u Mostaru potiču baš iz ovog meseca¹². Vrlo je verovatno da je epidemija vladala i 1813. godine u Mostaru i da je brzo lokalizovana. Međutim, aprila 1814. godine, čim su regularne turske trupe zauzele Mostar, epidemija je buknuła svom snagom¹³.

Austrijske granične vlasti shvatile su širenje ove bolesti vrlo ozbiljno i preduzimale sve mere da se spreči prenošenje ove strašne bolesti iz Turske u Austriju. Trećeg maja general Zigentel iz Petrovaradina javio je da treba, ako se kuga bude i dalje širila u Srbiji i Bosni, obezbediti ljudstvo za sani-

tarne kordone¹⁴. Malo kasnije (22. V) upozorenje o epidemiji kuge u Mostaru uputile su vojne vlasti u Mrcinama, i ono je umirilo Dubrovčane da je ova bolest još daleko od njegovog grada¹⁵. Ovaj izveštaj sadrži i prve konkretne podatke o zarazi u Mostaru. Naime, javljeno je da je do tog vremena bilo okuženo 7—8 kuća a dvadeset i nekoliko lica je već umrlo, i da daljeg širenja neće biti jer su kuće blokirane i izolovane od spoljnog sveta. Poslednja rečenica ovog dokumenta je vrlo zanimljiva, jer govori o karantinu i preventivnim merama u Turskoj — a to je pitanje koje je vrlo slabo poznato i retko se može naći u austrijskim izveštajima¹⁶.

Međutim, i s druge strane stižu uznemirujući izveštaji. Dvadesetog juna carski sanitarni komesar Jozef Klobušicki javlja županu Torontalske županije da je naredio da se svi prolazi prema Bosni zatvore, a vojne vlasti da budu u najstrožoj pripravnosti, jer se u mestu Svinjar pojavila neka bolest od koje je već 15 lica umrlo¹⁷. Iz izveštaja Klobušickog jasno se vidi da on još ne može da tvrdi da je ta bolest kuga, što je tek posle pet dana utvrdio general Zigentel. Šest dana kasnije Klobušicki izveštava da je poslednja tri dana u Mostaru umrlo mnogo ljudi i da je bolest kosila i rekonescentne. Situacija u Svinjaru je pogoršana, i tamo je zaraza svakim danom sve jača¹⁸. Ovaj izveštaj carskog komesara je vrlo zanimljiv, jer u njemu on navodi da se kuga u tom monetu širi po celoj Arabiji i velikom delu Azije i dopire sve do grčkih planina. Naime, zlo koje on treba da suzbije, po najvišem carskom naređenju, nije samo na njegovom delokrugu, već je daleko šire, a samim tim i opasnije za austrijske granice. Vojni zapovednik Pančeva general Hager daje 27. juna i opis bolesti u Svinjaru, jer, verovatno, u tom momentu nije bio obavješten da u ovom mestu vlada kuga: bolest počinje kašljem, temperaturom i posle tri dana nastupa smrt¹⁹. U izveštaju Zigentala od 1. juna je i detaljniji opis od ovoga: »... welche mit Kopfwer und Huesteln anfang wo zu sich bald grosse Hitze und Durst, Abgemargenheit und Beteubung gesellt, den Todt aber in solchen verschiedenen Perioden erfolgt bei einigen von 4, bei anderen 9 und oft selbst auch von 14 Tag, ohne das jedoch Beulen wahrzunehmen waeren«²⁰. Prokonzul Paulić iz Travnika čak ni posle mesec dana od ovog događaja nije načisto da li je to kuga, ali upozorava da ova bolest ima »... eine sehr boesartige Karakter« i da se vrlo brzo širi²¹.

Istovremeno, nekoliko dubrovačkih kapetana na granici prema Turskoj javlja, na osnovu izjava turskih trgovaca koji su prešli preko njihovih sektora, da se kuga iz Mostara ne širi dalje²². Međutim, prokonzul Paulić 10. juna navodi da mu nije poznato da li bolest vlada samo u donjim provincijama Bosne (Hercegovini) ili je već zahvatila i druge krajeve²³. Ovaj izveštaj najbolje dokazuje da je kuga vrlo brzo prešla granice Mostara i nastavila da hara u bližoj i daljoj okolini. Granični kapetan iz Čepikuća 18. jula šalje uznemirujuću vest da se zaraza širi, pored Mostara, u Popovu i Nevesinju »... in più case e villaggi«²⁴. Samo dan kasnije Zigentel već podnosi čitavu listu mesta u Hercegovini koja su okužena a »samo su dva sata hoda udaljena od granice Dubrovnika«²⁵.

Situacija nije ništa bolja ni u Bosni. Kuga se već 27. jula proširuje na Bijeljino i Zvornik. U istom izveštaju Zigentala²⁶ dato je obavještenje da je u Mostaru u toku tri nedelje umrlo 3000 ljudi. Očigledno je da ovaj podatak nije tačan, ali nismo u mogućnosti da ga proverimo. No, u svakom slučaju, verovatno je da je veliki broj ljudi umro od kuge u Mostaru, što upravo ova cifra najbolje dokazuje²⁷. Izveštaj od 1. avgusta sanitarnog kapetana u Mrci-

nama, Đovanija Matea, ne pominje ovaj ogroman broj žrtava, već samo konstatuje činjenicu da zaraza hara i u Mostaru i u Nevesinju²⁸, a 17. avgusta javljeno je zdravstvenom kapetanu u Čepikućama da u Stocu i Dubravi prema Mostaru »continua in massimo vigore la peste«²⁹.

Zdravstveno stanje u Bosni i Hercegovini iz dana u dan sve više se pogoršava, i carski komesar Jozef Klobušicki šalje užurbano raspise svim vojnim i civilnim vlastima da se najstrože pridržavaju njegovih uputstava. Svaki saobraćaj sa Turskom i svi raštelj su obustavljeni. U izveštaju od 26. avgusta podžupanu Torontalske županije carski komesar s pravom strahuje za Gradiški puk, koji je za sada siguran od zaraze, ali ne i ubuduće, »jer bolest prodire sa istočne strane, iza reke Drine«³⁰. Za to vreme iza reke Drine odigrava se dvostruka drama: gnev osionog Turčina Sulejman-paše Skopljaka, čiji vojnici čak koriste kugu da bi ubijali Srbe³¹, i zulum crne smrti. Krajem avgusta bolest besni u najvećem stepenu i pojavljuje se u mnogim selima u okolini Zvornika i Bijeljine. Pošto su Bosanska Dubica i Bosanska Gradiška takođe podlegle zarazi, Slavonska generalna komanda zatvara sve raštele prema ovim mestima. U centralnoj Bosni, u Visokom, za vrlo kratko vreme ima već 300 žrtava³². Sva aktivnost carskog komesara i sanitarnih uhoda, koja se sastoji u prikupljanju tačnih obaveštenja o epidemiji, ne utiče na tok ove zaraze. Ona se polako približava austrijskim granicama, kada dramatičnost borbe za zdravlje stanovništva u Austriji dostiže vrhunac.

Osmog septembra kuga osvaja nova mesta: Janiko³³, Tuzlu, Koscinovac³⁴, Modrac, najzad, Sarajevo, koje do sada nije bilo okuženo i koje je u austrijskim izveštajima pominjano rečenicom — »Sarajevo i Travnik za sada pošteđeni«. U Sarajevu početkom septembra javljaju se prva obolenja od kuge³⁵, a već 5. septembra umrlo je od ove bolesti 11 lica iz 9 hrišćanskih porodica. Deset dana kasnije general Zigental javlja da u Bosni nema novih mesta zaraženih kugom, ali da ona »nemilosrdno kosi« tamo gde vlada. Mortalitet u Janji i Bijeljini penje se na 15 do 20 dnevno, dok Zvornik ima još i više žrtava. U Bribiru, važnom ekonomskom punktu i za Austriju i za taj deo Bosne, kuga i dalje hara, a granične trupe čine očajničke napore da sačuvaju ovaj istureni deo Austrije, odbijajući i pucajući na izbeglice zaražene kugom³⁶. Izgleda da je ovih dana opasnost od kuge bila smanjena i da se bolest pritajila, jer 23. septembra general Zigental naređuje da se »Sperr gegen Syrmien« ne ukine zbog stalne opasnosti. Međutim, ova podmukla bolest ima svoje čudi, koje su poznate mnogim narodima. Prokonzul Paulić šalje iz Travnika porazan izveštaj: u Sarajevu, gradu od 80.000 stanovnika, umire dnevno 50. Zaraza se sada širi na celom istočnom i južnom delu Bosne, a najjača je u sledećim mestima: Skapicze³⁷, Glamoču i Duvnu. Pre kratkog vremena kuga je zahvatila i mesto Xerche³⁸, na putu Travnik — Brod. I grad Travnik, koji se dugo suprotstavljao, podlegao je klici ove bolesti, jer u istom izveštaju³⁹ Paulić navodi da u Travniku ima 40 zaraženih kuća i da dnevno umire 4—5 lica. Epidemija se u Bribiru ne stišava — 28. septembra je javljeno da samo u četiri-pet kuća ima 30 bolesnika. U susedno selo Camincze⁴⁰ preneti je zaraza iz Bribira i tamo su već 3 lica umrla⁴¹. Samo 15 dana kasnije Generalna komanda u Petrovaradinu izvestila je da je mesto Bribir izgubilo 163 stanovnika i da njih 80 još leži bolesno. U Sarajevu se mortalitet povećava: kuga odnosi dnevno 60—70 ljudi, a u Travniku 10—12⁴². Početkom oktobra nije ostalo pošteđeno ni Livanjsko polje⁴³; kuga se nezadrživo širi po celoj Bosni; mršava žena, ovlaš potpasana užetom, daje znak metlom

ispred mnogih bosanskih ognjišta, sela i gradova⁴⁴; mase bolesnika sa rukama na telu leže bespomoćno, a preživeli beže od kuge »za brdo«, noseći u sebi zloslutnu klicu i raznoseći bez ikakve kontrole »morovoju boleznj«.

Carski komesar Klobušicki sada traži od svih vojnih i civilnih vlasti, koje su u blizini turske granice, da šalju nedeljne izveštaje. Događaji se brzo smenjuju, kuga se i suviše brzo širi po Bosni, i austrijski sanitarci čine velike napore da ovu bolest odstrane od svojih granica. Zadatak je utoliko teži što granica nije svuda prirodna, njen veći deo — prema Hrvatskoj — nema veliku prepreku, nema reku Savu, već predstavlja slabu branu za brzi prodor epidemije kuge.

Krajem oktobra epidemija je još u velikom stepenu. Slavonska generalna komanda javlja da samo u Bribiru ima do sada 600 žrtava i da je cela okolina ovog mesta potpuno zaražena. U Zvorniku, Janji i Bijeljini i dalje je isto stanje, ali se pojavila u Brodci, gde je do sada već umrlo sedam lica⁴⁵.

Na drugoj strani, dubrovačka sanitarna inspekcija se isto tako bori »per tenere lontano questo flagello«. Ali, kuga se ipak približava dubrovačkim granicama: 2. novembra javljeno je cirkularnim pismom svim graničnim kapetanima da se bolest pojavila u Velikoj Međi i Dobrom Dolu, na udaljenosti od nekoliko časova od Dubrovnika.

Broj žrtava u Bribiru 10. novembra penje se već na 700, a još i dalje dnevno umire 4—6 lica. U Travniku je umro od kuge Dizdar-aga, zamenik kapetana Sali-bega. Zaraženi psi u ovom gradu kreću se slobodno. U okolini Bribira, gde vlada kuga, ne povećava se broj bolesnika, ali se bolest javila u Mašićima, velikom mestu nastanjenom hrišćanima. Isti akt⁴⁶ sadrži i izveštaj kontumaca iz Slavenskog Broda o pojavi kuge u blizini Turskog Broda. Jedanaest dana kasnije javljeno je da je Bribir izgubio još 60 svojih stanovnika. Zaraza se ipak širi i u okolini ovog mesta, jer su njom zahvaćena i sela Viluse, Elezagići, Matkovac, mada tu nije bolest u tako jakoj formi. Kuga prodire prema Banjaluci, jer su već zaraženi Rakovica i Jukiche-sello⁴⁷. Mesta u unutrašnjosti Bosne takođe stradaju od kuge, a naročito: Bercsika⁴⁷, Rajići, Bellia⁴⁸, Gradačac, Miloševac. Mostar je izgubio skoro celo svoje stanovništvo⁴⁹. Izgleda da je u ovo vreme i u Banjaluci bilo oboljenja od kuge, jer je jedan austrijski sanitarni uhoda javio da Turci kriju da u ovom mestu ima već 20 smrtnih slučajeva.

Carski komesar ima pune ruke posla. Intenzitet smrtnosti od kuge u Bosni ne smanjuje se, nego se rapidno povećava. Jozef Klobušicki 29. novembra podnosi sledeći izveštaj⁵⁰: U Sarajevu umire dnevno 200—250 ljudi, a često čak i 300. U Travniku su od 1. do 15. novembra umrla 353 lica, a od 4. septembra do 29. novembra njih 1.012. Prokonzul Paulić potvrdio je vest da je i Banjaluka zaražena. Kuga i dalje hara u Vražićima i Gradačcu, ali izgleda da je u Zvorniku i Bijeljini više nema. U Bribiru, isto tako, već 9 dana nije bilo novih slučajeva, ali se bolest pojavila u selu Verbaški, u bibrirskoj kapetaniji. Jukiće-selo ima tri zaražene kuće. Na osnovu izveštaja sanitarnog komesara za Hrvatsku, Lukavskog, bolest se pojavila i u mestu Brekovića u okolini Bihaća koje je samo pola sata hoda udaljeno od austrijske granice, te se zbog toga Lička regimenta nalazi u stanju pripravnosti.

Početkom decembra, kada već u Beogradu nije bilo kuge i kada je carski komesar naredio da se otvore kontumaci u Zemunu, Pančevu i Županeku, da bi se sa Turskom moglo normalno trgovati, kontumac u Brodu na Savi

je još zatvoren, jer kuga vlada u Bosni nesmanjenom žestinom. Ovom naredbom otvoreni su takođe svi rašteli, osim onih u Staroj Gradiški⁵¹.

Istovremeno dubrovačke sanitarne uhode javljaju da i u Trebinju ima kuge — dobili su pouzdane podatke od jednog srpskog sveštenika, koji je u ovom mestu sahranio jednog čoveka koji je umro od kuge. Vojna sanitarna komisija sa ovog sektora granice ovo je proverila: prešla je granicu i otišla do jedne žene, koju su dva turska trgovca izolovala van Trebinja, i videla na njoj »una parotide nera della circonferenza d'una zwanziga, circondata da un filo di materia bianca, come mercia, e questo filo conformiato da possume«⁵².

Dvanaestog decembra više nema novih slučajeva kuge, a ni bolesnici ne umiru. Sela Viluse, Elezagici, Kozinci i Verbaška takođe nemaju novih bolesnika, ali zato je u Banjaluci već 30 kuća inficirano. Iz Banjaluke je zaraza prodrla u mesto Kozarac, koje takođe nije daleko od austrijske granice. Krajem 1814. godine kuga je preneti i u selo Binkovcze⁵³, gde su dve porodice obolele: jedna je već cela izumrla, a u drugoj je već četvoro mrtvih⁵⁴

1815. GODINA

Godina 1815. donela je čitavom austrijskom sanitarnom aparatu nove nevolje. Ubistvena klica kuge, koja je sa velikim uspehom odbijena sa granice Austrije po cenu najvećih žrtava, 1813. i 1814. godine, prodrla je krajem 1815. iz Bosne na teritoriju Austrije. Carski komesar Jozef Klobušicki ne piše više samo informativne izveštaje o Turskoj, Vlaškoj, Moldaviji, Srbiji i Bosni i Hercegovini. Ovog puta se radi baš o području za koje je pozvan da ga brani, ovog puta ne treba preventivno spasavati austrijske granice, već samu teritoriju Austrije⁵⁵.

Klobušicki 4. januara šalje utešan izveštaj da se zaraza u Sarajevu, Travniku, Banjaluci, Zvorniku i Janji osetno smanjila, a da se i dalje širi samo u Bijeljini⁵⁶. Međutim, opaka bolest se ponaša kao ćudljivi konj, njeno kretanje je teško pratiti, i carski komesar upravo to i konstatuje 12 dana kasnije: — u Bosni kuga besni čas jače, čas slabije. Još vlada u Janjini, Bijeljini, Lešnici, Loznici, Dublju, Lužanima, Celinovcu, Skender-Vakufu, Zelinji, Klokotu, Brčkom i Gračanici. U Turskom Brodu 50 odsto stanovništva je pomrlo od kuge, a ima još dosta bolesnih⁵⁷. Krajem januara stanje se i dalje pogoršava, mada se u svim sanitarnim izveštajima navodi da smrtnost nije visoka. Od reke Ukrine pa sve do Novog, prema ovom izveštaju⁵⁸, nisu primećeni tragovi zaraze.

Poslednjeg dana februara prokonzul Paulić izveštava da intenzitet bolesti osetno popušta. To tvrdi na osnovu podataka u samom Travniku, gde je od 16. do 31. januara umrlo samo 21 lice, »Wonach sich die Zahl der Opfer von 4-ten, 8-ten bis zu diesen Zeitpunkt auf 1750 in ganzen ersteckt«⁵⁹. Ali, prokonzul Paulić je već posle izvesnog vremena prinuđen da koriguje svoje mišljenje, jer su u Travniku samo za osam dana (od 16—24. februara) umrla 23 bolesnika, a od izbijanja kuge pa do dana podnošenja izveštaja ovaj grad je izgubio 1.784 stanovnika⁶⁰.

Na zapadnoj strani Bosne, u Banjaluci, bolest se širi samo u donjem delu grada. Izgleda da je kuga u Banjaluci tokom marta zaista prestala da vlada, jer je iz Petrovaradina javljeno da ovde nije bilo već osam dana ni-

jednog smrtnog slučaja. Ali, okolina Banjaluke, a naročito Prijedor i susedna sela stradaju i dalje od zaraze.

Zaraženoj Bosni početkom 1815. godine približilo se još jedno žarište iste bolesti. Naime, još 4. januara javio je Jozef Klobušicki »žalosnu vest« da je skoro cela okolina Beograda ponovo zatrovana ovom bolešću⁶¹, a 17. marta general Zigental već konstatuje da je kuga prešla u Mačvu i da vlada u Lešnici i Valjevu⁶².

Iz Hercegovine i dalje stižu uznemirujući izveštaji. Mostar se nije oslobodio ove more — stepen smrtnosti je još i povećan. Stanovništvo Livna i Petrovca takođe strada u velikoj meri od zaraze. U zapadnoj Bosni stanje je sasvim zadovoljavajuće, jer u Banjaluci već 16 dana nije bilo novih bolesnika, a u Prijedoru, Kozarcu i Kliniču epidemija znatno popušta. Ali, u Travniku kuga i dalje kosi, istina, ne pređašnjom žestinom, ali se broj smrtnih slučajeva povećava iz dana u dan: od 1. do 15. marta umrlo je 12 ljudi, a od početka zaraze 1.796.

Prva polovina aprila mogla bi se smatrati nekim zatišjem u pogledu bolesti, jer svi austrijski sanitarni izveštaji računaju 16. april ponovnim početkom epidemije. Naime, od 1. do 15. aprila nijedan stanovnik Travnika nije stradao od ove bolesti, ali već sutradan registruju se ponovo novi slučajevi kuge⁶³. Odmah posle toga zaraza prodire u okolna mesta: Kasapoviće, Karaulu, Busovaču, Tešanj. Početkom maja Banjaluka i Prijedor podležu ponovnom talasu te epidemije⁶⁴. Dvanaestog maja Novo Selo, u okolini Banjaluke, ima već 500 žrtava; Banjaluka i cela njena okolina tretiraju se opet u sanitarnim izveštajima kao jaki punktovi zaraze. U Prijedoru i Kozarcu, prema Pauliću, tih dana nije bilo izrazitog širenja epidemije, ali ona je doprla i do Jajca, gde je uveliko počela da hara.

Sredinom aprila i Sarajevo je ponovo zaraženo, ali je u ovom mestu kuga vrlo kratko trajala, jer je Klobušicki javio da je potpuno nestala 22. aprila⁶⁵.

Međutim, sve ove događaje u Bosni i Hercegovini bacila je u zasenak nova, neposredna opasnost: poslednjeg dana maja carski komesar Jozef Klobušicki obaveštava da se epidemija kuge pojavila i u Dalmaciji i da već ima žrtava u Makarskoj i Zadru⁶⁶. Borba protiv kuge prelazi u najoštriju fazu, ovi gradovi sa okolinom se potpuno izoluju, oko njih se zatvara i more i zemlja, sanitarni dobijaju najstrože naredbe, kordoni se pojačavaju. Dvanaestog juna i Nemačko-banatski puk broj 12 iz Pančeva potvrđuje ovu vest, sa dopunom da je i grad Split sumnjiv »und als verdaechtig gesperrt worden sei« i naređuje svim svojim organima da ne primaju pridošlice iz Dalmacije, Bosne i »Turske Hrvatske«⁶⁷. Izveštaj generala Hagera iz Pančeva, koji se bazira na podacima Vojnog guvermana Dalmacije pruža mnogo više podataka o izbijanju ove bolesti u Dalmaciji⁶⁸: kuga se pojavila 5. maja u selu Kuiniza⁶⁹, gde su tri porodice dobile navodno povratnu groznicu (Brechfieber), ali prilikom pregleda leševa konstatovano je da je na nekim bolesnicima bilo guka od kuge. Svaki saobraćaj sa Makarskom i okolinom odmah je obustavljen. Zaražene kuće su spaljene a sumnjiva lica odvedena u udaljene poljske lazarete. Vojni guverman potvrđuje strahovanja Nemačko-banatskog puka i javlja da je kuga prodrla i u Split. Strah da ova bolest ne zahvati celu dalmatinsku obalu naterao je Vojni guverman da razmišlja o mogućnosti organizovanja ogromnog sanitarnog kordona od Zadra do Cetinja i osiguranja grada Karlovca posebnim kordonom. Dalji razvoj epidemije

u Dalmaciji nije bilo moguće pratiti preko izveštaja pomenutih sanitarnih komesara, jer su izveštaji, verovatno, iz Dalmacije upućivani u Trst a ne u Novi Sad ili Zagreb. Zato se moramo zadovoljiti sa obaveštenjem Jeremića⁷⁹, odnosno Katalinića, da se bolest u Makarskoj zadržala čak do sledeće, 1816 godine. Ovo se potpuno slaže sa jednim izveštajem Klobušickog od 9. aprila 1816, u kome on navodi da je njegov rad u Slavoniji, Hrvatskoj i Vojnoj granici završen, i da mora, prema najvišoj naredbi, da otputuje u Dalmaciju⁷¹. Logično je da je Klobušicki, kao oprobani i iskusni sanitarni, bio upućen u Dalmaciju da bi svojim iskustvom i savetima pomogao lokalizovanje epidemije.

Za to vreme kuga se u Bosni i Hercegovini nastavlja nesmanjenom žestinom. Carski komesar 30. juna izveštava da od ove zaraze naročito strada grad Mostar i njegova okolina. Primećena je i u drugim mestima — u Petrovcu i Derventu. U Sarajevu ponovo ljudi umiru od kuge, a i u Travniku, gde se bolest takođe još jednom pojavila. Smrtnost u Banjaluci i Kozarcu je mnogo veća nego ranije. Zaražena je i Srebrnica, Tursich⁷², Odžak, Janja pa čak i tursko-bosanski logori na Drini, koji se nalaze prema srpskim ustanicima⁷³.

Zdravstveno stanje ne poboljšava se u toku jula, ali ima dosta indicija da opada intenzitet epidemije, što je i navelo kraljevskog sanitarnog komesara za Banat, Ludovika Redeja, da 27. jula službeno javi »statibus et oridibus« Banata da je izvršio svoju dužnost, jednom rečju, više nema opasnosti od crne smrti, »koja je više godina harala, i, štaviše, prodrila i na austrijsku teritoriju, u mesto Ostrovu«⁷⁴.

Ali, ovaj zaključak banatskog komesara došao je prerano, jer žarišta bolesti još postoje, a samim tim i akutna opasnost za austrijske granice. Zatim, u Turskoj ni blizu nije takva sanitarna spremnost i kultura kao u Austriji⁷⁵, što znači da je svaka epidemija u ovoj državi prepuštena sebi — da se zaustavi isto tako naglo kao što je i počela. U toku jula zabeleženo je da je kuga vladala na dva suprotna kraja Bosne i Hercegovine⁷⁶. U avgustu i septembru Bosna i Hercegovina se ne pominju u izveštajima uhoda, što bi, verovatno, trebalo da znači da se bolest utišala, a možda, u nekim krajevima i potpuno nestala.

Ali u oktobru epidemija se ponovo javlja u najjačem stepenu. »Srp rekoma čuma« ovog puta ne šteti ni staro ni mlado, zloslutna žena, zabrađena belom maramom, žanje ljude u Bosni i Hercegovini »jakože pšenicu«.

Izveštaj od 7. oktobra glasi⁷⁷: »U Bosni kuga besni u najvećem stepenu, nijedno mesto nije pošteđeno, a mnoga su već izumrla. Letina stoji na poljima, a gladna stoka bez gospodara uništava useve. Uništenje je sveopšte: u Banjaluci je do sada umrlo 6.440 ljudi, a u mestu Teočak ima već 1000 žrtava«. Prokonzul Paulić ovo potvrđuje. U logoru Kuršid-paše još vlada kuga, a nije proverena još vest da se i sam Kuršid-paša razboleo i da je sada na putu da ozdravi. Od 1. do 15. oktobra u Travniku je umrlo 141 lice. Generalna komanda iz Petrovaradina 14 dana kasnije javlja da kuga hara u Bosni istom jačinom kao i ranije, da vrlo mali broj mesta nije inficiran bacilom kuge, ponovo su zaraženi oni krajevi gde je bolest bila potpuno prestala.

Dvadeset osmog novembra napravljena je još jedna breša u dobro čuvanoj austrijskoj granici: pogranično mesto Otočke regimente, Skočaj, podleže epidemiji kuge. Vojne vlasti objašnjavaju pojavu ove bolesti na vrlo čudan način; naime, Turci su namerno učinili da ova bolest zahvati i Vojnu

granicu. Prema ovom izvoru⁷⁸, kugu je u ovo selo prenela neka devojka koja je čuvala stoku na jednoj livadi nedaleko od vojnog kordona. Pronašla je jednu kesu u kojoj je bilo nešto novaca i odnela je kući. Isti izveštaj sadrži i upozorenje generala Zigentala da se ne diraju predmeti koje Turci bacaju (odelo, novac, duvan, meci) na austrijsku teritoriju radi proširenja zaraze. Teško je danas utvrditi da li je ovo samo proizvod preterane budnosti i strogoći na austrijskoj granici, ili su se događaji jednostavno poklopili.

U istom mesecu još jedan slučaj mobilisao je sve granične snage jednog sektora granice. Crkvene vlasti iz Mitrovice obavestavaju mitropolita Strati-mirovića u Sremskim Karlovcima da se 15. novembra u mestu Raši pojavila »morovaja boleznj« i da do sada (kraj novembra) ima dosta žrtava⁷⁹. Gradiška regimenta i ostale sanitarne vlasti trude se svim silama da bolest ostane u okviru izolovane Rače. Ali klica kuge prelazi još na jednom mestu austrijsku granicu i sanitarni kordon: 23. decembra proglašene su u Jasenovcu dve kuće za sumnjive, jer je sedam dana od tog događaja u istom mestu bilo 18 bolesnika, od kojih su dvojica umrla. Blokiranje su čak i dve kuće u Okučanima i Bodegraju, jer se jedan čovek iz Jasenovca na prolazu bio zadržao u ovim selima. U međuvremenu i same vojne jedinice su jedne prema drugima povlačile kordone⁸⁰.

Austrijske sanitarne vlasti sada sprovode vrlo striktno zdravstvene propise, za najmanju sumnju blokiraju kuće ili iseljavaju stanovništvo u lazarete na brzinu sagrađene. General Zigental je 26. decembra javio Bačkoj županiji da su u Adaševcima u Sremu dve kuće izolovane zbog toga što je jedan stanovnik Rače, izvesni Petar Gavrilović, pre pet nedelja bio u gostima kod svog rođaka, pa čak ujedno izveštava da su za sada zdravi i žitelji kuće i Petar Gavrilović. Isti dokument⁸¹ sadrži i podatak da u Rači od 20. do 24. decembra nije bilo nijednog smrtnog slučaja i da je u selu samo još šest bolesnih lica.

Ovakvo brzo i efikasno delovanje austrijskih vojnih i civilnih vlasti urodilo je plodom; kuga se iz ovih mesta nije širila dalje po Vojnoj granici. Istina, kuga se pojavila još na jednom mestu na granici, u Hrvatskoj Dubici, ali je više nego sigurno da ona nije preneti iz Rače ili Jasenovca, već iz Bosne. Naime, sanitarni komesar za Hrvatsku izvestio je o ovom događaju, sa napomenom da u ovom graničnom mestu ima već 11 bolesnika. Istovremeno Generalna komanda u Karlovcu podnosi izveštaj da u zaraženom mestu Skočaj ima 6 bolesnika i da se bolest, i pored svih mera predostrožnosti, širi i dalje u selu.

Zapovednik petrovaradinske tvrđave, general Zigental, 31. decembra daje sumarni izveštaj o broju bolesnika i umrlih u Rači i Jasenovcu⁸²: 18. XII razbolelo se 3, umrlo 4; 19. XII razbolelo se 1, umrlo 2; 20. XII razbolelo se 2, umrlo 1; 21. XII razbolelo se 1, umrlo 2; 22. XII razbolelo se 4, umrlo 1.

Koliko su vlasti shvatale ozbiljno ovu epidemiju kuge najbolje može da ilustruje ovaj primer: jedan Zemunac je 11. novembra 1815. godine prošao brodom pored Jasenovca. Sve tri kuće, u koje je on posle svraćao, potpuno su izolovane, a brodska posada je morala ići u kontumac na čišćenje, gde ih je pregledao, svakog pojedinačno, lekar i proglasio za zdrave. Na brodu je bio i neki trgovac iz Zagreba, Vusrak, koji je takođe oglašen tom prilikom za zdravog. Ali, on je pri povratku za Zagreb svratio u Mitrovicu, a sanitarne

vlasti ovog mesta su, verovatno ne verujući kontumacijskom lekaru, sve kuće u koje je svratio zagrebački trgovac detaljno očistile i dezinfikovale.

Bosna se krajem 1815. godine našla sa svih strana blokirana sanitarnim kordonom, jer su čak i srpske vlasti organizovale živi zid duž Drine. Rume-
lijski vezir se u početku protivio ovim merama predostrožnosti, ali je kasnije popustio i odobrio⁸³.

1816. GODINA

Početak 1816. godine je sav u znaku akutne opasnosti za austrijske granice prema Bosni. Sanitetske preventivne mere se vrlo rigorozno sprovode. Administracija radi užurbanim tempom, zaražena mesta se okružuju sanitarnim kordonima, obustavljaju se sve veze sa ovim punktovima, kuriri vojnih vlasti prenose poštu obaveštavajući ljude odgovorne za »salus publica« o najsitnijim detaljima u vezi sa razvitkom epidemije.

Poddelegat carske sanitarne komisije, Jozef Parčetić, 8. januara javlja da, prema izveštaju Generalne komande Karlovca, u mestu Skočaj ima već šest bolesnih od kuge i da se njihov broj iz dana u dan povećava⁸⁴. Na drugoj strani, a naročito u krajevima prema hrvatskoj granici, kuga se i dalje širi istim tempom. Ovaj izveštaj⁸⁵, koji je Tamiškoj županiji uputio komandant Pančeva, general Hager, sadrži interesantan podatak da u Bosni (prema obaveštenjima sanitarnih uhoda) najviše umiru od kuge mlađi ljudi, što potvrđuje broj do sada umrlih u Bosni i Hercegovini, jer dve trećine umrlih su deca i omladina. Pitanje imunosti staraca prema epidemiji je vrlo zanimljivo, i možda bi jedan zaključak iz narodne riznice⁸⁶ mogao da potkrepi ovaj izveštaj prema kome su stariji ljudi otporniji od mlađih, mada ovo treba primiti sa najvećom rezervom, s obzirom da veliku smrtnost dece u prošlosti i bez epidemija.

Blokirana mesta Rača, Jasenovac i Dubica i dalje su predmet velike brige sanitarnih vlasti u okviru Vojne granice. Komandant Petrovaradina javio je 11. januara da je od 2. do 5. januara u Rači umrla 17-godišnja devojka, koja se, pošto je prebolela kugu, prehladila. Jedna rečenica u ovom izveštaju zapanjuje nas svojom sadržinom i istovremeno daje jasnu sliku o našem življu u doba haranja ove epidemije. Naime, posle smrti ove devojke u Rači su ostala još četiri bolesnika koja su prebolela kugu, ali su zbog posta odbijala da prime jaču, odnosno mrsnu hranu. Vrlo se lako može zamisliti stepen njihovog verskog ubeđenja, kada se uzme u obzir da ih je mesni pravoslavni sveštenik nagovarao da prekinu post. U istom dokumentu⁸⁷ se sa olakšanjem konstatuje da su praznici prošli i da su sada četiri bolesnika u Rači počela da primaju jaču hranu, što će pomoći da uskoro potpuno ozdrave. U Rači je, osim ova četiri rekonvalescenta, bilo još pet ljudi bolesnih od običnih bolesti. Jasenovac u isto vreme ima devet obolelih od kuge, jer se 5. januara zarazilo još pet lica. Nedelju dana kasnije, 18. januara, situacija u Rači i Jasenovcu se ne poboljšava, ali bolest ne uzima maha, kao u susednoj Bosni. Za nedelju dana u Rači se razbolelo još samo jedno lice, a u Jasenovcu su za to vreme umrla dva bolesnika, tako da se sada ukupan broj bolesnih popeo na 13. Zigital je 23. januara javio iz Petrovaradina da je u Rači dobro zdravstveno stanje, jer nije bilo novih slučajeva kuge; u Jase-

novcu je ostalo još 10 bolesnika, od kojih su devet na putu ozdravljenja⁸⁸. Sedam dana kasnije saopšteno je, takođe iz Petrovaradina, da u Jasenovcu od 16. do 20. januara nije bilo nijednog novog slučaja oboljenja, ali je umrla 57-godišnja žena, koja je na desnoj slabini imala »Pestbeule«⁸⁹.

Zdravstveno stanje stanovništva poboljšava se i u Bosni, mada bolest i dalje vlada, samo s tom razlikom što broj umrlih nije više tako visok. Prema Zigitalu⁹⁰ (31. januara), opasnost je otklonjena od Gradiške i Brodske regimente, jer u mestima, udaljenim 3—5 sati hoda od granice, nema više zaraze. Prokonzul Paulić javio je da je od 1. do 16. januara u Travniku umrla samo jedna žena.

Stanje u Rači i Jasenovcu se popravlja. Od 27. do 31. januara ni u jednom mestu nije bilo novih oboljenja od kuge. U Rači se broj bolesnih sa četiri smanjio na tri, jer je jedan ozdravio. Međutim, u Jasenovcu broj bolesnika je bez promene⁹¹. Izveštaj od 12. februara o zdravstvenom stanju u ovim mestima je najpovoljniji, jer nema novih slučajeva, a u Jasenovcu se broj bolesnika sa devet smanjio na šest, i austrijske sanitarne vlasti s pravom očekuju da bolest u ovim mestima potpuno nestane⁹². Pet dana kasnije javljeno je da ni u Rači ni u Jasenovcu nema ni smrtnih slučajeva ni novih bolesnika. U ovom momentu u Rači su ostala još samo dva bolesnika i jedan rekonvalescent, a u Jasenovcu još tri bolesnika, od kojih su dva na putu da ozdrave, dok je jedan u teškom stanju⁹³.

Međutim, stanje u Dubici nije tako povoljno kao u Rači i Jasenovcu. Poddelegat Parčetić 7. februara izdaje naredbu da se vlasti striktno pridržavaju naređenja o prekidu saobraćaja sa zaraženom Dubicom⁹⁴. Dan kasnije Ratni savet i sanitarni komesar za Hrvatsku, Donat Lukavski, izdaju još strožu naredbu da se hitno organizuje »tertia linea praeclusoria« od ljudstva granične vojske, da bi se Dubica što pre izolovala⁹⁵. Austrijske granične vlasti su zaista delovale vrlo efikasno i brzo, jer je već posle dva dana organizovan i »itum provisorium« da bi se izbeglo zaraženo mesto, a trgovina ipak nesmetano nastavljala⁹⁶.

Važno je istaći da se trgovina sa Truskom ni u dane najveće blokade, ni najveće opasnosti, nije prekidala, jer je Austrija sa Turskom održavala veoma žive trgovačke veze. U ovakvim slučajevima, to jest kada bi se kuga pojavila u Turskoj, pooštrevane su sanitarne mere na granici i u kontumacima, što je praktično značilo da je graničarski trgovački promet imao mnogo sporiji tempo, jer je roba isporučivana 42 dana kasnije, koliko je iznosio najduži period karantina⁹⁷. Posmatranjem samo ovog problema, to jest kako zatvaranje granica i usporen ili prekinut saobraćaj zbog raznih epidemija utiču na privredu ovih krajeva ili čitave zemlje, dobila bi se tačnija slika cele nacionalne nesreće koju donosi jedna epidemija⁹⁸.

Sanitarni komesar za Hrvatsku 12. februara javlja da su u blokiranim kućama Dubice umrla dva bolesnika i da ih je ostalo još deset, koji će, prema svim znacima, uskoro ozdraviti. U celoj Hrvatskoj »tam homines quam animalia commoda perfrui valetudine«⁹⁹.

Za vreme borbe protiv kuge i njenog suzbijanja u Vojnoj granici bolest u Bosni i Hercegovini nije nestala — u sanitarnim izveštajima pominju se mnoga mesta u unutrašnjosti Bosne u kojima zaraza i dalje proređuje stanovništvo. Komandant Petrovaradina 17. februara citira izveštaj prokonzula Paulića, prema kome kuga vlada i dalje u Livnu, Trebinju i krajevima oko Drine. Travnik je od 16. do 31. januara imao samo dve žrtve.

Jasenovac i Rača, u isto vreme, već odavno nemaju novih bolesnika. Dvadeset sedmog februara dozvoljeno je ponovno održavanje godišnjih vašara u Hrvatskoj i Slavoniji sa motivacijom da je zdravstveno stanje u ovim pokrajinama potpuno zadovoljavajuće. Ali kordon oko Rače je povučen tek 16. a oko Jasenovca 27. marta, što je carski komesar Jozef Kloбуšički svečano saopštio svim vojnim i civilnim vlastima¹⁰⁰. Dubica je i dalje ostala izolovana, mada i tamo već dugo nije bio zabeležen nijedan smrtni slučaj; sanitarni kordon oko ovog mesta povučen je tek 9. aprila 1816. godine¹⁰¹.

Dakle epidemija kuge vladala je na teritoriji Austrije (u Hrvatskoj i Slavoniji) samo tri i po meseca, od 15. novembra 1815. do 9. aprila 1816. godine, kada je povučen kordon oko Dubice. Ovaj kratak vremenski period, u kome je uspešno suzbijana epidemija kuge, najbolje može da ilustruje spremnost i efikasnost austrijske sanitarne službe. Treba odati puno priznanje celom sanitarnom aparatu, koji je ozbiljno shvatio ovaj važni zadatak i danonoćno se borio za zdravlje Austrije, a samim tim i našeg življa. Organizovani otpor i uspešno odbijanje i lokalizovanje ove zaraze u tri mesta na granici i nehotice nam nameću poređenje između Austrije i Turske, tačnije rečeno, zaključak da bi haranje kuge u svim turskim krajevima bilo svedeno na najmanju meru da su turske vlasti znale za karantin, da su bile na višem sanitarnom stupnju i da se narod od kuge nije spasavao bežanjem i molitvama.

Početak jula u Bosni i Hercegovini kuga ponovo počinje da kosi. Vojne vlasti iz Petrovaradina javljaju da je zaraza primećena u Glamoču, Trebinju i Banjaluci, ali ne u tako jakom stepenu¹⁰². Izveštaj od 30. jula od Paulića iz Travnika i obaveštenja svih sanitarnih uroda potvrđuju vest da se kuga ponovo pojavila u severozapadnoj Bosni, gde su već zaražena mesta Prijedor, Csukovacz¹⁰³ i Mrčevci. Mesec dana kasnije saopšteno je da se bolest širi i u istočnoj Bosni, a naročito oko Sokola i Zvornika. Zapadna Bosna već ima dosta inficiranih mesta: Prijedor, Mrčevci, Kozarac, Skela, Majdan, Slabinja, pa čak i ona uz austrijsku granicu — Dubica i Kostajnica. Paulić potvrđuje ove uznemirujuće vesti, sa dopunom da se kuga opet pojavila i u Sarajevu, gde su već dve kuće zaražene. Međutim, u Livnu se intenzitet širenja znatno smanjio¹⁰⁴. Cirkularnim pismom iz Petrovaradina od 31. avgusta javljeno je da se kuga kreće od Banjaluke ka Jajcu i da se već pojavila u Ljubiji, Ivanjskoj, Doljevcu i Podmilačju. U Livnu je već 60 kuća zaraženo. Prema Pauliću, bolest u Sarajevu uzima sve više maha, mada je izgledalo da će uskoro prestati¹⁰⁵. Petnaest dana kasnije izveštaj o zdravstvenom stanju u Bosni nije nimalo optimistički: bolest najjače deluje u okolini Prijedora, ali je ima isto tako i u Turskoj Dubici, Vučkovcu, Kozarcu i Majdanu, a ponovo se pojavila u Omarski, Taviji, Volaru, Ramić-Selu, Motikama, Krupi, Svodnoj i Dobrljinu. Mesto Dolac, koje se nalazi u blizini Travnika, završava listu zaraženih naselja u ovom zvaničnom obaveštenju¹⁰⁶. Iz ovoga se jasno vidi da je u ovom momentu u Bosni postojalo nekoliko žarišta, koja su se istovremeno širila. Zapovednik Petrovaradina javio je 30. septembra da je opasnost za austrijsku granicu prema Bosni unekoliko smanjena, ali još postoji, jer se kuga pojačano širi u mestima Ivanjska i Volar, koja nisu daleko od granice. Izgleda da je tih dana i u Travniku izbila kuga, jer je austrijski prokonzul saopštio da su u Travniku umrla dva lica od ove bolesti. U Dolcu se, pak, epidemija nastavlja, ali

smrtnost nije velika, jer su umrla svega 4 bolesnika¹⁰⁷. Ovaj novi talas kuge po svoj prilici nije dugo trajao, jer već sledećeg meseca general Zigentel prenosi obaveštenje Paulića da je intenzitet bolesti u svim mestima gde je vladala kuga znatno popustio, i da ni u Travniku ni u Dolcu nije niko umro od polovine septembra, te ujedno daje i zvanično obaveštenje da je put od Sarajeva do Travnika i Broda »von Uebel ganz frei«¹⁰⁸.

1817. GODINA

Epidemija kuge početkom ove godine ne pominje se ni u jednom sanitarnom izveštaju. Brodska i Gradiška regimenta oslobođene su stalnog straha od ove bolesti u njihovoj blizini. Austrijski konzul iz Travnika 23. februara izveštava sve vojne i civilne vlasti da u oba hadžiluka (Bosna-Saraju i Travniku) nema nikakvih tragova kuge¹⁰⁹. Ali, i ovog puta su zaključci doneti prerano: bolest i dalje negde podmuklo tinja. Sanitarne uhode podnose stalno izveštaje da je u Bosni zdravstveno stanje potpuno zadovoljavajuće. Postoje opravdani razlozi za najveći optimizam u austrijskom sanitarnom štabu. U prvoj polovini 1817. godine registruju se podaci za Carigrad, Solun i Vlašku, gde se epidemija kuge ponovo pojavila, ali iz Bosne i dalje stižu najpozitivnija obaveštenja. Međutim, 29. maja austrijski konzul, baron Simbšen, zvanično javlja Petrovaradinu da je u celoj Bosni dobro zdravstveno stanje, osim u Kozarcu, gde kuga i dalje vlada¹¹⁰. Ovaj izveštaj nije naišao na neko oštrije reagovanje, jer se verovatno pretpostavljalo da je to poslednje žarište, utoliko pre što u Kozarcu nije bila velika smrtnost.

Komandni kadar i ljudstvo Gradiške regimente 11. jula ponovo su u velikom uzbuđenju i vrše odbrambene pripreme: toga dana izbila je kuga u Turskom Kobašu i, prema prvim vestima koje su primljene od stanovnika ovog mesta, 12 bolesnika je već umrlo, a život devetero je u opasnosti¹¹¹. Nekoliko dana kasnije iz Petrovaradina stiže mnogo detaljniji izveštaj o zdravstvenom stanju u Bosni¹¹²: prema obaveštenju mitrovačkog raštela, kuga se pojavila, osim u Kobašu, i u Maglaju i Novom. Kordonske straže javljaju da se bolest širi i u Baniji. Grad Novi ima do sada 15 žrtava, a tursko naselje Vodičevo (samo pola sata hoda od granice) već 38. U istom mestu četiri porodice su potpuno izumrle. Mesto Gyurechi¹¹³ (u neposrednoj blizini Vodičeva) takođe strada od kuge, jer su svi članovi iz dveju porodica podlegli zarazi. U Dubovcu, Veriji, Špilji, Dobrljinu i Ehelinya¹¹⁴ kuga se velikom brzinom širi. Krajem jula i mitropolit Stratimirović iz Sremskih Karlovaca obaveštava sve crkvene vlasti da se kuga pojavila u Kobašu i Vodičevu, gde »svirepstvovati začala est«¹¹⁵.

U Vojnoj granici se opet ponavljaju dobro poznate naredbe i graničarima i rukovodećem kadru: pojačana kontrola, sanitarni kordon, stalno praćenje događaja u zaraženim mestima, ograničen granični promet. Ugroženi deo granice opet preživljava isti strah i neizvesnost kao i ranijih godina. Granične vlasti preduzimaju iste mere predostrožnosti, koje s prekidima vrše već skoro četiri godine.

U avgustu nema nikakvih vesti o novom širenju bolesti. Ona nesmetano kosi ljude u mestima gde je ranije primećena, ali je nema u drugim naseljima. Njeni krivudavi i nepredviđeni putevi i iznenadno izbijanje u sa-

svim suprotnim oblastima od žarišta dobro su poznati iskusnim graničarima i sanitarnim uhadama.

Pored kuge, na granicama Austrije prema Bosni pojavljuje se još jedna opasnost: prema obaveštenjima Ratnog saveta iz Beča, primećeno je da velika količina falsifikovanog novca dolazi iz Bosne, od izvesnog Hasan-age Pečkog, koji je ujedno i inicijator ovog krivičnog dela¹¹⁶.

Početak septembra Bosna i Hercegovina, kao na kakav mig, ponovo plamte požarom crne smrti. Niz mesta opet preživljava teške časove borbe za opstanak. Iz Petrovaradina stižu obeshrabrujuće vesti: kuga vlada u mnogim mestima. U Bosanskoj Rači u Posavini ima šest zaraženih kuća. Karlovački generalat je zabrinut za svoje granice, jer su i u gradu Livnu četiri kuće inficirane. Turski Kobaš istovremeno ima 150 stanovnika manje. Na banjalučkom groblju iznikla je još jedna sveža humka pored mnogih drugih: sin Ali-age iz Turskog Kobaša, koji je došao u Banjaluku na bajram »Kleider machen zu lassen«, umro je, verovatno ne dočekavši ni da obuče novo odelo. Sela u okolini Prnjavora i Banjaluke takođe su okužena, mada se zapaža opadanje intenziteta zaraze u Smrtićima, Gerstenze¹¹⁷, Mravici, Ozlju i Dragočaju. Jajce i Majdan takođe stradaju od zaraze, iako ova vest nije još potvrđena. Od bolesti nije ostala pošteđena ni Krupa, koja do sada ima 17 žrtava. Epidemija se naročito jako širi pored reke Une i Sane. Veliki deo stanovništva iz sela Bozano¹¹⁸, pored Sane, već je izumro, a ostali su se razbežali. Bolest je primećena i u Hercegovini u mestu Gabela, pored Mostara, gde vlada u vrlo jakom stepenu. General Zigental završava ovaj svoj cirkular konstatacijom da je smrtnost u svim zaraženim mestima pojačana i da je zdravstveno stanje »sebeunruhigend«¹¹⁹.

Početak oktobra epidemija rapidno proširuje svoje punktove stvarene u toku prošlog meseca. Događaj, koji su registrovale sanitarne uhode iz Vojne granice, najbolje može da pokaže stepen smrtnosti. Naime, one su posetile jednog Turčina iz Dubočca, koji je srećno preboleo kugu. Od cele njegove porodice, koja se sastojala od dva oženjena sina i dva unučeta, ostali su u životu samo on i mlađa snaha. Oba sina, starija snaha i dva unučeta podlegli su zarazi od kuge za vrlo kratko vreme. Izgleda da se u tom periodu bolest u Kobašu malo utišala — dobijeni su podaci od turskog komandanta ovog mesta, prema kojima krajem septembra i početkom oktobra nije bilo novih slučajeva kuge. U Brusniku se bolest i dalje širi u četiri zaražene kuće. Mesto Turjak ima takođe sedam inficiranih porodica, od kojih su dve izumrle. U naseljima u okolini Dervente, Jurkocze i Putocsane¹²⁰ već je priličan broj bolesnika. Deset sati hoda od austrijske granice, u selu Miškovcima, zabeležena su tri obolela od kuge, od kojih je jedan nedavno umro. Ovaj izveštaj¹²¹ iz Petrovaradina završava se upozorenjem, koje je dobijeno od kontumaca u Kostajnici, da je zaraza primećena u Špilji, Veriji, Ravnici i Ametovczy¹²² i da se zbog toga Druga banska regimenta nalazi u stanju stroge pripravnosti.

Polovinom oktobra zvanično je saopšteno iz Petrovaradina da Srbijanci i dalje održavaju kordon prema Bosni i da se u Lešnici putnici iz Bosne nalaze u sedmodnevnom kontumacu¹²³.

Ovaj talas kuge u Bosni i Hercegovini vladao je verovatno, vrlo kratko, jer su već 22. decembra vesti vrlo povoljne¹²⁴: u Brusniku nije bilo novih slučajeva već 21 dan, u Kobašu 29, Miškovcima 42, a u Dubočcu 50 dana. Sanitarni kordon se odmah sa trećeg stepena stavlja na prvi, ali za ljude i

stoku iz Bosne i dalje važi najstroži karantin, mada se otvara i raštel kod Bosanskog Kobaša. Isti izveštaj sadrži i obaveštenje Generalne komande iz Karlovca da kuge više nema ni u Veriji ni u Špilji, te je zbog toga Generalna komanda svoj sanitarni kordon stavila na prvi stepen pripravnosti.

Ako bi se za početak ponovne epidemije kuge u Bosni i Hercegovini uzeo 11. jul (kada je Generalna komanda u Petrovaradinu obavestila da se bolest pojavila u Turskom Kobašu), a za njen završetak 22. decembar (skidanje kordona), izlazi da je ovaj talas trajao najmanje od svih, koji su se počev od 1813. godine sukcesivno pojavljivali.

1818. GODINA

Početak te godine Banska generalna komanda registrovala je slučajeve kuge u selu Orlovcima kod Prijedora, i u samom Prijedoru¹²⁵, ali je vrlo verovatno da su ove vesti bile netačne, jer skoro do polovine juna sve granične vlasti beleže najbolje stanje u susednoj Bosni. Možda je i zbog ovog događaja karantin stavljen na prvi stepen tek 1. maja¹²⁶, ali se isto tako može pretpostaviti da su austrijske granične vlasti hteli da budu potpuno sigurne da kuge nema u Bosni, pa tek onda da otvore granicu. U svakom slučaju, i samo nepostojanje dokumenata u fondovima Istorijskog arhiva AP Vojvodine do 1. maja 1818. godine navodi nas na zaključak da kuge u ovom periodu u Bosni uopšte nije bilo.

Međutim, polovinom jula Generalna komanda iz Petrovaradina javlja da sve granične vlasti, kontumaci i rašteli obrate veliku pažnju na trgovce i putnike iz Carigrada, Besarabije, Soluna i Livna, za koje važi drugi kontumacijski period¹²⁷. S obzirom na to da nije proglašena najstroža kontrola, skloni smo da zaključimo da se u tom momentu pojavila u Livnu kuga, koja se nije dalje širila, utoliko pre što se ovo mesto više ni u jednom izveštaju ne pominje.

Izgleda da je do oktobra 1818. zdravstveno stanje bilo potpuno zadovoljavajuće. Slučajevi kuge pojavljuju se s vremena na vreme u Bosni, ali nije isključena mogućnost da to nije bila kuga, već neka druga bolest. Naime, na osnovu raspoloživih dokumenata za 1818. godinu teško je odrediti da li je kuga potpuno prestala u toku jula, ili je u nekim mestima trajala i do oktobra, kada je Zigental javio da se slučajevi kuge pojavljuju »von Zeit zu Zeit in Salonique und Bosnien«¹²⁸.

Za tačno određivanje datuma prestanka ove velike epidemije ne mogu nam pomoći ni navodi dr Jeremića¹²⁹, jer autor pominje samo godinu, a ne i mesec prestanka haranja kuge.

LITERATURA I NAPOMENE

¹Jeremić R., Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja XIX veka, Zagreb, 1935, str. 15; Orlić Đ., Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVIII veku, Naučno društvo NR BiH, Odelj. medic. nauka, knj. II, 1, Sarajevo, 1956, 48. — ²Najviše podataka o kretanju epidemija u Makedoniji i Srbiji pružaju izveštaji austrijskog poslanika u Carigradu, Stirmera, kao i izveštaji raznih sanitetskih dostavljača, koji su neprestano, za vreme celog trajanja zaraze, redovno slati u

unutrašnjost Turske. Izveštaji austrijskog prokonzula Paulića iz Travnika, izveštaji generalnih komandi, carskih komesara Jozefa Kloбушičkog, Rhedey-a, Lukavskog i Parčetića i izveštaji pojedinih graničnih regimenti puni su podataka o kretanju kuge u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i Hrvatskoj. — ³ Kostić M., Kuga u Srbiji i odbrana Srema, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, knj. III, sv. 3, str. 411—416; Ilić T., Odbrana Zemuna od kuge u Beogradu i Srbiji 1814. godine, Godišnjak Muzeja grada Beograda, knj. III, 1956, str. 165—190. — ⁴ Ilić T., str. 172. — ⁵ Istorijski arhiv AP Vojvodine, Torontalska županija, PC 15. XII 1813. — ⁶ Isto, Bačka županija, br. 62, 1814. — ⁷ Jeremić R., str. 27. — ⁸ Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, Beograd, 1952, str. 31. — ⁹ Istorijski arhiv APV, Nachträgliche Verordnung zum Pest-Reglement von Jahre 1770, neregistrovani akt. — ¹⁰ Gavrilović M., Ispisi iz pariskih arhiva, Beograd, 1904, str. 766. — ¹¹ Istorijski arhiv APV, Bačka županija, br. 409, 1814. — ¹² Isto, Petrovaradin Bačkoj županiji, br. 1158, 1814. — ¹³ Isto, Bačka županija, br. 1876, 1814. — ¹⁴ Isto, br. 1231, 1814. — ¹⁵ Državni arhiv u Dubrovniku, Acta gallica, dopunjeci. — ¹⁶ Ova tema će biti obrađena u posebnom članku. — ¹⁷ Istorijski arhiv APV, Torontalska županija, br. 33, 1814. — ¹⁸ Isto, br. 34, 1814. — ¹⁹ Isto, br. 50, 1814. — ²⁰ Isto, Bačka županija, br. 1881, 1814. — ²¹ Isto, br. 1884, 1814. — ²² Državni arhiv Dubrovnik, Acta gallica, dopunjeci. — ²³ Istorijski arhiv APV, Novosadski magistrat, br. 1279, 1814. — ²⁴ Državni arhiv Dubrovnik, Acta gallica, dopunjeci; Jeremić R., str. 27. — ²⁵ Istorijski arhiv APV, Petrovaradinski magistrat, Sess. 58. — ²⁶ Isto, Bačka županija, neregistrovani akt. — ²⁷ Kostić M., str. 413. — ²⁸ Državni arhiv Dubrovnik, Acta gallica, dopunjeci, izveštaj Giovanni Matea. — ²⁹ Državni arhiv, isto. — ³⁰ Istorijski arhiv APV, Novosadski magistrat, br. 2544, 1814. — ³¹ Popov N., Srbija i Rusija, Beograd, 1870, str. 112. — ³² Istorijski arhiv APV, Novosadski magistrat, br. 2545, 1814. — ³³ Neidentifikovano mesto. — ³⁴ Isto. — ³⁵ Jeremić R., str. 27. — ³⁶ Simonović R., Kuga u Sremu 1795—1796. godine, Pančevo, 1898, str. 38; Jeremić R., str. 48; Hrabak B., Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450—1600, Istorijski glasnik, br. 1—2, 1957, str. 34. — ³⁷ Neidentifikovano mesto. — ³⁸ Možda Zepče? — ³⁹ Istorijski arhiv APV, Bačka županija, 1. X 1814. — ⁴⁰ Verovatno Kamenica. — ⁴¹ Istorijski arhiv APV, Bačka županija, 5. X 1814. — ⁴² Isto, Novosadski magistrat, br. 3053, 1814. — ⁴³ Isto, Bačka županija, 7. X 1814. — ⁴⁴ Simonović R., str. 33. — ⁴⁵ Istorijski arhiv APV, Novosadski magistrat, br. 3162, 1814. — ⁴⁶ Istorijski arhiv Sombor, Somborski magistrat, br. 1213, 1814. — ⁴⁷ Neidentifikovano. — ⁴⁸ Isto. — ⁴⁹ I ovaj podatak o Mostaru je preteran i netačan. — ⁵⁰ Istorijski arhiv APV, Bačka županija, br. 2906, 1814. — ⁵¹ Istorijski arhiv Sombor, Somb. magistrat, br. 1317, 1814. — ⁵² Državni arhiv Dubrovnik, Acta gallica, dopunjeci. — ⁵³ Neidentifikovano. — ⁵⁴ Istorijski arhiv APV, Bačka županija, br. 126, 1815. — ⁵⁵ Izveštaji koji se odnose na širenje epidemije kuge u mestima Vojne granice su najverodostojniji, jer su pisani od samih Austrijanaca i kao takvi predstavljaju pouzdane izvore, koji se ne moraju proveravati. — ⁵⁶ Istorijski arhiv APV, Bačka žup., br. 172, 1815. — ⁵⁷ Istorijski arhiv Sombor, Somb. mag., br. 90, 1815. — ⁵⁸ Istorijski arhiv APV, Bačka žup., GC 14. II 1815. — ⁵⁹ Isto, Tamiška županija, kopija, 11. III 1815. — ⁶⁰ Isto, Torontalska županija, GC 18. IV 1815. — ⁶¹ Isto, Bačka žup., br. 172, 1815. — ⁶² Isto, Torontalska žup., GC 18. IV 1815; Ilić T., str. 189. — ⁶³ Istorijski arhiv APV, Novosadski mag., br. 1239, 1815. — ⁶⁴ Istorijski arhiv Sombor, Somb. mag., br. 571, 1815. — ⁶⁵ Jeremić R., str. 27. — ⁶⁶ Istorijski arhiv APV, Novosadski mag., br. 1964, 1815. — ⁶⁷ Isto, Deutsch-banater Grenz-Regiment No 12, br. 1050, 1815. — ⁶⁸ Isto, Tamiška žup., br. 473, 1815. — ⁶⁹ Neidentifikovano mesto. — ⁷⁰ Jeremić R., str. 27. — ⁷¹ Istorijski arhiv Sombor, Somb. mag., br. 360, 1816. — ⁷² Neidentifikovano. — ⁷³ Istorijski arhiv APV, Novosadski mag., br. 1964, 1815. — ⁷⁴ Isto, Bačka žup., br. 2228, 1814. — ⁷⁵ Panić-Surep M., Filip Višnjić, Beograd, 1956, str. 12. — ⁷⁶ Jeremić R., str. 27. — ⁷⁷ Istorijski arhiv APV, Bačka žup., 7. X 1815. — ⁷⁸ Jeremić R., Medicinske prilike u Zemunu 1750—1900, Beograd, 1937, str. 105. — ⁷⁹ Arhiv Srpske akademije nauka u Sremskim Karlovcima, P-M »A«, br. 101, 1815. — ⁸⁰ Istorijski arhiv APV, Novosadski mag., br. 3544, 1815. — ⁸¹ Isto, Bačka žup., 26. XII 1815. — ⁸² Isto, 8. I 1816. — ⁸³ Jeremić R., Miscellanea 3, str. 245. — ⁸⁴ Istorijski arhiv APV, Bačka žup., br. 89, 1816. — ⁸⁵ Isto, Tamiška žup., GC 8. I 1816. — ⁸⁶ Karadžić St. Vuk, Srpski rječnik, Beč, 1852, str. 311: »Kupi kao kuga djecu«. — ⁸⁷ Istorijski arhiv APV, Novosadski magistrat, br. 134, 1816. — ⁸⁸ Isto, br. 291, 1816. — ⁸⁹ Isto, br. 363, 1816. — ⁹⁰ Isto, Bačka žup., 16. II 1816. — ⁹¹ Isto, 4. II 1816. — ⁹² Isto, Novosadski mag., br. 539, 1816. — ⁹³ Isto, Bač. žup., 729, 1816. — ⁹⁴ Isto, Novosad. mag., br. 531. — ⁹⁵ Isto, br. 532. — ⁹⁶ Isto, br. 533. — ⁹⁷ Prema austrijskom »Normativum sanitatis« Vojna granica je imala tri stepena pripravnosti u vezi sa pojavom epidemije u susednoj Turskoj; treći stepen je bio predviđen kada se kuga proširi u blizini granice, pa su u tom slučaju ljudi zadržavani u kontumacijama 20 dana, a njihova roba 42 dana. — ⁹⁸ Hrabak B., str. 33. — ⁹⁹ Istorijski arhiv APV, Novosad. mag., br. 734, 1816. — ¹⁰⁰ Isto, Tamiška žup., br. 681, 1816. — ¹⁰¹ Isto, Novosad. mag., br. 1103, 1816. — ¹⁰² Isto, Bačka žup., br. 2277, 1816. — ¹⁰³ Isto, br. 2281, 1816. — ¹⁰⁴ Isto, Novosad. mag., br. 1777, 1816. — ¹⁰⁵ Isto, Bačka žup., br. 2592, 1816. — ¹⁰⁶ Isto, 15. IX 1816. — ¹⁰⁷ Isto, br. 2882, 1816. — ¹⁰⁸ Isto, br. 53, 1817. — ¹⁰⁹ Isto, br. 404, 1817. — ¹¹⁰ Isto, br. 1677, 1817. — ¹¹¹ Isto, Novosad. mag., br. 2601, 1817. — ¹¹² Arhiv Srpske akademije nauka u Sremskim Karlovcima, KM, br. 465, 1817. — U »hinortige« stanovništvu su se pronosili glasovi da se kuga pojavila u Lešnici i Loznici i da se vrlo lako može preneti brodovima preko Brčkog i Šapca u Beograd. — ¹¹³ Djurić? — ¹¹⁴ Neidentifikovano. — ¹¹⁵ Cirkularni protokol 1817—1836 u crkvenoj opštini Golubinci. Za ovaj podatak dugujem zahvalnost Dušku Petrovicu, profesoru u penziji iz Sremskih Karlovaca, kao

i protejereju Đorđu Božiću iz Golubinaca. — ¹¹⁶ Arhiv SAN u Sremskim Karlovcima, KM, br. 540, 1817; br. 585, 1817. — ¹¹⁷ Neidentifikovano. — ¹¹⁸ Isto. — ¹¹⁹ Istorijski arhiv APV, Bač. žup., br. 2796, 1817. — ¹²⁰ Oba mesta neidentifikovana. — ¹²¹ Istorijski arhiv APV, Novosad. mag., br. 3652, 1817. — ¹²² Neidentifikovano. — ¹²³ Istorijski arhiv APV, Novosad. mag., br. 3832, 1817. — ¹²⁴ Isto, br. 213, 1818. — ¹²⁵ Arhiv SAN u Sremskim Karlovcima, KM, br. 37, 1818. — ¹²⁶ Istorijski arhiv APV, Bač. žup., 1727, 1818. — ¹²⁷ Arhiv SAN u Sremskim Karlovcima, KM, br. 389, 1818. — ¹²⁸ Isto, br. 660, 1818. — ¹²⁹ Jeremić R., Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika u Bosni i Hercegovini pod Turskom i Austro-Ugarskom, Beograd, 1951, str. 24; Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1955, str. 346.

ЭПИДЕМИЯ ЧУМЫ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ, СЛАВОНИИ, ХОРВАТИИ И ДАЛМАЦИИ 1813—1818 Г.

Велимир МИХАЙЛОВИЧ

Автор этой статьи описал эпидемию чумы в вышеупомянутых областях, обратив при этом внимание на распространение и последствия эпидемии, не упомянув, однако же о защите австрийской границы от этой болезни. Статья написана главным образом на основании материала из исторического архива Автономной Провинции Воеводины. Использованы в большинстве случаев донесения царского санитарного комиссара Иосифа Клобушицкого, а также и все циркуляры военных властей. Автор не мог установить, где первоначально появилась эпидемия, — в Боснии или Герцеговине, но на основании документов констатирует, что она появилась в конце 1813 года. Развитие эпидемии описано хронологически, с оговоркой что австрийский архивный материал не является подлинным. Эпидемия чумы появилась в сильной степени в апреле 1814 года, непосредственно после начала восстания в Герцеговине. Немедленно после этого события начали прибывать санитарные донесения из многих мест Боснии и Герцеговины. В сентябре 1814 года и Сараево означено как очаг заразы, а уже в конце ноября этого года царский санитарный комиссар в своих докладах упоминает о двухстах до двухсот пятидесяти смертных случаев в день.

1815 году чума с той же силой распространилась на новые места. Число жертв сильно росло. В конце июня эпидемия чумы проникла через австрийский военный и санитарный кордон и появилась в Макарской и Сплите. В ноябре эта болезнь еще раз появляется на австрийской территории в области Лики. Между тем эта зараза в области Военной границы очень быстро локализована, так что эпидемия продолжилась всего около трех месяцев.

1816 году эпидемия теряет свою силу, но еще не прекращается окончательно. В начале июля большое число населенных мест снова охвачено чумой, которая быстро распространялась. В конце года число жертв сильно уменьшилось, так что уже в июле 1817 г. не было никаких следов эпидемии. Между тем, в этом месяце волна заразы снова появилась и задержалась до декабря.

Из 1818 года имеется очень мало документов, но автор считает, что эпидемия была кратковременная.

Автор обращает особенное внимание на известия полученные от лиц славянского происхождения. Статья закончивается утверждением, что эта эпидемия чумы нанесла больше вреда и ущерба чем войны, которые на этой территории были весьма чести.

Velimir MIHAJLOVIĆ

L'auteur de cet article a décrit l'épidémie de la peste dans les contrées citées, en portant son attention sur la propagation et les conséquences de l'épidémie, et non pas sur la préservation des frontières autrichiennes de cette maladie. L'article est écrit, pour la plus grande part, sur la base des documents conservés dans les Archives historiques de la Contrée autonome de Vojvodina (AP Vojvodina). Les rapports du commissaire impérial de santé, Jozef Klokušicki, sont le plus utilisés, comme aussi toutes les lettres circulaires des autorités militaires. L'A. n'a pas pu fixer si la peste a apparu d'abord en Bosnie, et puis en Herzégovine, mais il a pu préciser, sur la foi des documents, que l'épidémie a jailli à la fin de 1813.

Le développement de l'épidémie est décrit chronologiquement, avec la remarque que les sources des archives autrichiennes ne sont pas authentiques. L'épidémie de la peste a été la plus intense en avril 1814, immédiatement après l'apparition de l'Insurrection de Herzégovine. Tout de suite après cet événement, ont commencé à arriver les rapports sanitaires des nombreux endroits de Bosnie et Herzégovine. Au mois de septembre 1814, la ville de Sarajevo a été aussi indiquée comme un point pestifère, tandis qu'à la fin du mois de novembre de la même année, déjà, le commissaire impérial de santé mentionne dans ses rapports une mortalité journalière de la population de 200 à 250.

En 1815, l'épidémie de la peste se propage, avec la même intensité, dans de nombreux endroits nouveaux. Le nombre des victimes augmente rapidement. A la fin du mois de juin, l'épidémie de la peste pénètre aussi à travers le cordon militaire et sanitaire autrichien, et apparaît à Makarska et Split. Au mois de novembre cette maladie pénètre encore une fois sur le territoire autrichien, dans la région du régiment de Lika, mais cette épidémie dans la Frontière militaire a été très rapidement localisée, de telle sorte qu'elle a duré moins de trois mois.

L'année 1816, l'épidémie n'est pas déjà aussi intense qu'auparavant, quoiqu'elle fait encore des ravages. Mais, au début du mois de juillet, un grand nombre d'endroits est encore une fois attaqué par la peste qui s'est propagée rapidement. A la fin de l'année, le nombre des victimes a considérablement diminué, de telle sorte que, déjà au mois de juillet 1817, il n'y a eu aucune trace d'épidémie. Pourtant, en ce mois-ci, l'onde pestifère apparaît de nouveau et dure jusqu'au mois de décembre.

Il y a très peu de documents sur l'année 1818, mais l'auteur est d'avis que l'épidémie a été brève.

L'auteur consacre une attention particulière aux informateurs sanitaires, pour lesquels il affirme qu'ils sont d'origine slave. L'article est achevé par la conclusion, que cette épidémie de la peste a porté plus de dommages et de ravages que toutes les guerres, qui n'ont pas été rares sur ce territoire.

Juraj KERBLER

POD KRAJ XIX A JOŠ VIŠE U PRVOM DECENIJU XX STOLJEĆA pokušali su istraživači statističkim metodama ustanoviti koliko je bolest raka proširena. No pokušaji da se statistički brojčano obuhvati raširenost bolesti raka nailaze na velike teškoće. Buden (Boudin)¹ opisuje pokušaj u Irskoj, gdje su prebrojeni svi ljudi bolesni od raka u noći od 30. marta 1851. Na 51.053 bolesna muškarca otpada 161 koji boluje od raka (0,35%), dok je od 53.442 bolesne žene 206 obolelo od raka (0,4%). U Norveškoj je godine 1884. liječničko društvo provelo ovakvo skupljanje podataka o raku (Report by collective investigation committee of the Norwegian medical association. Kristiania 1887). Časopis »The Practitioner« organizirao je u aprilu 1899. opsežnu anketu o raširenosti raka. Njemački komitet za izučavanje raka obratio se okružnicom na liječnike i zdravstvene ustanove da bi se prebrojali svi bolesnici od raka koji su na liječenju 15. oktobra 1900. Na okružnicu je odgovorilo samo 55% upitanih liječnika. Godine 1902. pokušalo se to isto provesti u Španiji, ali su na razaslane upite odgovorila samo 3% liječnika.

Švedsko liječničko društvo provelo je anketu, koja je obuhvatila razdoblje od 1.XII 1905. do 28.II 1906. (Z. Krebsforsch. 1909. 7.3). Na upitne arke odgovorilo je 97% liječnika. Pronašlo se da na 10.000 žitelja u čitavoj zemlji dolazi u gradovima 38.72 muškarca i 72.0 žene koje boluju od raka, dok na selima taj broj iznosi 23.42 za muškarce i 28.76 za žene. U Stokholmu na 10.000 otpada 7.36 bolesnih od raka. Godine 1907. ponovno je pokušano u Njemačkoj na osnovu ovakvih istraživanja dobiti uvid o proširenosti raka. U Danskoj su brojeni bolesnici 1. aprila 1908 (Z. Krebsforsch. 1910. 9.275), a u tome je sudjelovalo 99% pozvanih liječnika. Na 10.000 ljudi, uzevši u obzir cjelokupno stanovništvo, dolazi 4.3 oboljenja od raka. Kod ove je statistike naročito važno naglasiti da je za 35% bolesnika dijagnoza provjerena histološki, dok je u svim drugim statistikama taj procenat znatno manji. Iste 1908. godine provedeno je takvo istraživanje u Francuskoj, a slijedeće, 1909, u Grčkoj i u Finskoj.

Jednom od tih skupnih statistika iz prvog decenija dvadesetog stoljeća obuhvaćena je također Hrvatska i Slavonija.

Poslije predavanja, kojeg je u liječničkom društvu u Budimpešti održao 14. aprila 1902. dr Andrea Paloti (Andor Palotay), prihvaćen je predlog koji je iznio dr Karl Cimerman (Károly Zimmermann), asistent I kirurške univerzitetske klinike u Budimpešti, te je osnovan u okviru društva komitet za izučavanje raka. Za predsjednika komiteta izabran je profesor dr Julijus